

بررسی ساختار شهرسازی ایرانی-اسلامی

منیر قاجاری^{1*}

1- کارشناسی معماری، دانشگاه آزاد قزوین، monir.ghajar@gmail.com

چکیده

این مقاله با هدف بررسی ساختار شهرسازی ایرانی-اسلامی و به مهمترین عناصر کالبدی تشکیل دهنده آن در ایران پیش و پس از اسلام اشاره ای داشته باشد که بسیاری از این مطالعات فقط به مقاطع خاصی از تاریخ و معرفی مکان‌های شهری پرداخته شده است. روش تحقیق بر اساس روش توصیفی-تحلیلی می‌باشد. بررسی روند تغییرات ساختار شهرهای ایران در دو دوره پیش و پس از اسلام مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. در واقع ساختار سیاسی شهرهای ایرانی در هر دو دوره با نهاد دین ارتباط مستقیمی دارد و عامل دین تأثیری جدی بر ساختار شهری داشته است. در واقع در این مقاله به بررسی چگونگی تغییر ساختار شهر ایرانی با ورود دین و آیین جدید می‌پردازد. شهرنشینی در ایران در دوره ساسانی (پیش از اسلام) و دوره صفویه (پس از اسلام) نقش مهمی در روند تمدن ایران داشته است. تفاوت مکان‌های جغرافیایی باعث ظهور تمدن‌های مختلف شهری شده است. شناخت هر پدیده و درک فرایند تاریخی و تحول آن به این دلیل اهمیت دارد که به کمک آن می‌توان مسائل و سوالات وضع موجود آن پدیده را پاسخ داد و آینده‌ی آن پدیده را تخمین زد. امید است این پژوهش بتواند گامی رو به جلو در دستیابی به اصول شهر ایرانی-اسلامی بردارد.

واژه‌های کلیدی: مفهوم شهر، شهر اسلامی، شهر ایرانی، ساختار شهر.

مقدمه

پدیده شهر از دیرباز، انعکاس دهنده ایدئولوژی نظام‌های حاکم بوده است در دوره‌های مختلف تاریخی، ساخت‌های متفاوتی از فضاهای شهری مشاهده می‌شود. مکان به عنوان عنصر ثابت و تابع، متغیرهای زمان، جامعه، اقتصاد، فرهنگ و سیاست را در خود متبلور کرده است. تفاوت در مورفولوژی و ساخت شهر، در نظام‌های مختلف اجتماعی جهان به خصوص ایران قبل و بعد از اسلام چشمگیر است. در ایران قبل و بعد از اسلام فضاهای شهری خاصی شکل گرفته است. به نظر می‌رسد یکی از عوامل تأثیرگذار در ساخت شهر در هر برهه‌ای، وابسته به جهان بینی یا چگونگی نحوه نگرش به جهان، این عامل، دین، مذهب، تفاوت‌های اجتماعی و مذهبی و ... را شامل شده است و تأثیر آنها را در شکل بخشیدن به شهرها را نشان می‌دهد. این مقاله بر آن است تا به تأثیر دین در ساخت شهر در ایران بپردازد. یکی از این رویکردها ساختار شهر اسلامی را به عوامل مذهبی و اجتماعی نسبت میداده و دیگری در پی توصیف ساختار این شهر بوسیله رویکردی داشته که بیشتر وابسته به تحلیل ساختار شهر و ویژگی‌های فیزیکی آن بود. فضای شهری پدیده‌ای سازمان یافته است از اطلاعاتی که در صورت مختلف فرم، عملکرد و معنا تجلی می‌یابد.

روش تحقیق

رویکرد حاکم بر این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که در بیان پیشینه تاریخی شهرهای ایرانی رویکرد توصیفی-تحلیلی مورد استفاده قرار گرفته است. ابتدا با بررسی متون و منابع مبادرت به تبیین مفاهیم شهر و عناصر آن کرده، و سپس چگونگی ساختار شهر در ایران پیش و پس از اسلام و روند تغییرات شهرها در دوره‌های مختلف تحلیل می‌شود. بخش مهمی از تحقیقات انجام شده صرفاً در سطح توصیف عناصر کالبدی تشکیل دهنده شهرهای ایرانی-اسلامی متمرکز می‌باشد.

مفهوم شهر

شهر عموماً برای توصیف پدیده‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بکار رفته است [1]. مفهوم شهر را می‌توان محیطی برای تجلی هویت، ارزش‌های منبعث از اعتقادات، جهان بینی و فرهنگ ساکنین و پدید آورندگان خود دانست. این مفهوم در طول دوران و در سرزمین‌های مختلف با محیط‌های طبیعی و انسانی متفاوت و تحت تأثیر تحولات تاریخی ایدئولوژیکی، تغییرات بسیاری به خود دیده است. در این میان هیچ مقوله‌ای به اندازه معماری و شهرسازی به سبب آن که بستر گذران بخش عمده‌ای از زندگی انسان را تشکیل می‌دهد، عام و فراگیر نیست؛ چنانچه شهر به عنوان ظرف، ناسالم باشد، مردم آن نیز به عنوان مظلوم آلوده خواهند شد. به طوری که گسترش ارتباطات کشورهای اسلامی با اروپا و آمریکا سبب رواج الگوها و خصایص جدیدی در زمینه شهرسازی و معماری شهرها شد که با ماهیت شهرهای قبل تفاوت چشمگیری داشت. در این زمان تأثیر اعتقادات اسلامی به پرنرنگی دوره قبل از استعمار نبوده، به نوعی پایان رونق حیات شهر اسلامی سنتی محسوب می‌گردد [2].

مفهوم شهر در ایران باستان

شهر در اوستا و زبان فارسی باستان به مفهوم شهر و ایالت و کشور و حکومت و پادشاهی، به طور عام اطلاق شده است. با گذشت زمان، دایره مفهومی شهر نسبت به دوره باستان معنای وسیع خود را از دست داده است. در معنای گسترده شهر به معنای پادشاهی، شاهی کردن و فرمان راندن، آمده است [3].

حیات شهر در ایران پیش از اسلام

بخش عظیمی از دست آوردهای تمدن سکونت در این مملکت از نظرها پنهان مانده است [4]. اگر چه تاریخ سکونت در ایران به بیش از ده هزار سال می‌رسد [5]. ولی پیشینه‌های تمدن شهری آن معرفی نشده است. موقعیت ایران، آن را از نظر ارتباطی و دسترسی به دریا، شرایط طبیعی، استقرار در فاصله حدودی سه قاره بزرگ (خاورمیانه) ممتاز می‌کند. آثار باقیمانده در ایران به سیر تحول سکونت بر حسب شرایط مختلف طبیعی، اجتماعی، آیین و مذهب، دفاع و امنیت، بازرگانی، نوع حکومت و مانند آن‌ها تاثیر داشته است [4].

استخوان بندی شهرهای ایران قبل از اسلام

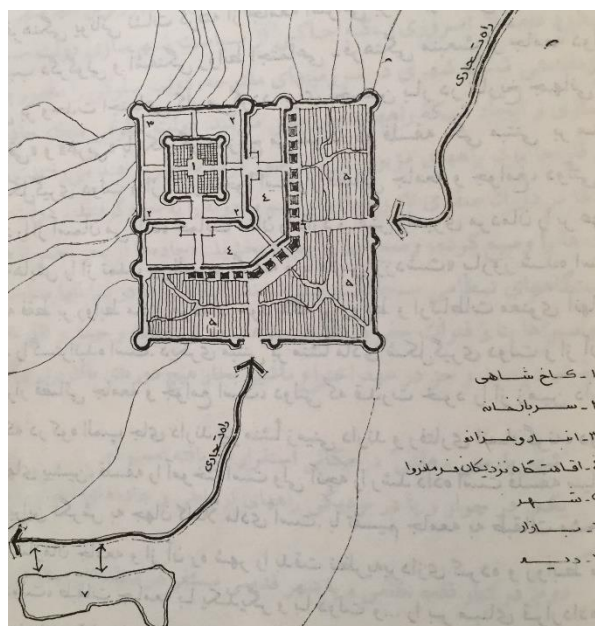
شهرهای پارسی ایران تا قبل از ظهور اسلام، بر اساس یک هندسه مقدس و به شکل مربعی ساخته می‌شدند. قلعه شهرهای ایرانی به دلیل تبعیت از آرمانهای پارسی از طرح شطرنجی هشت در هشت بهره می‌گرفت که در جهات چهارگانه جغرافیایی دارای دو خیابان عمود بر هم شمالی - جنوبی و شرقی - غربی بود که یک چهارسو را در تقاطع خود تشکیل میداد [6]. به منظور شناخت و تجزیه و تحلیل ساختار شهرهای ایران و ویژگی‌های آن لازم است ابتدا به مطالعه اصول حاکم بر بافت و استخوان بندی شهرهای ایرانی در دوره ای مختلف بپردازیم.

دوره ماد

نظام اقتصادی ایران در دوره ماد بر اساس دامداری و کوچ نشینی استوار بود. مردم، شامل چهار گروه ارتشتاران (نظامیان)، دبیران، مغان و موبدان و بالاخره دامداران و کشاورزان و پیشه‌وران (در مراحل اولیه تکوین) بودند [7]. فضای شهری ماد براساس سازمان اجتماعی آن از قصر حکومتی (محصور به دیوارهای سنگین) تاسیسات نظامی و اداری و انبارهای ذخیره (با دیوارهای محصور). محلات اشراف و نجبا و بالاخره محل سکونت عامه مردم تشکیل می‌شد. شهرهای دوره ماد دارای حصار، خندق و دیوار و متاثر از شهرهای عهد آشوریان بود [4].

دوره هخامنشیان

پارسیها به دو طبقه تقسیم می‌شدند، طبقه اول به کشاورزی مشغول بوده و طبقه دوم نیز شامل بیابانگردان و چوپانان. هخامنشیان جزء گروه اول (بازارگادها) بودند [4]. ساختار اجتماعی دوره هخامنشی شامل: ارتشتاران، دبیران، مغان، و موبدان، دامداران و کشاورزان، پیشه‌وران و بردگان می‌شد [8]. شهرها از نظر فضایی شامل اقامت هیات حاکمه و محل سایر طبقات مردم بود که به صورت چادرنشین در اطراف سکونتگاه هیات حاکمه زندگی می‌کردند. شهرها دارای حصار و دروازه بود. شارستان و ربض و کهندهژ، به دلیل وجود طبقات متمایز اجتماعی وجود داشت [4]. هسته پیدایش بازارهای شهری در ایران از دوره هخامنشی آغاز شد [8]. ساخت کالبدی شهر در دوره هخامنشیان را می‌توان در شکل 1 مشاهده کرد.

شکل ۱- ساخت کالبدی شهر در دوره هخامنشیان (ماخذ: سید محسن حبیبی، ۱۳۵۵) [6]

دوره سلوکیان

نقش اقتصادی شهرها دآمداری و کشاورزی و نظامی بود [8]. شهرهای عصر سلوکی به چهار علت یکی کردن چند دهکده در یک شهر، بالا بردن منزلت یک دهکده مهاجرنشین یونانی، واگذاری حقوق و مزایای شهر یونانی وارد به یک شهر قدیمی (مانند شوش) و بالاخره بنا کردن شهرهای تازه برپا می شد [4].

دوره اشکانیان

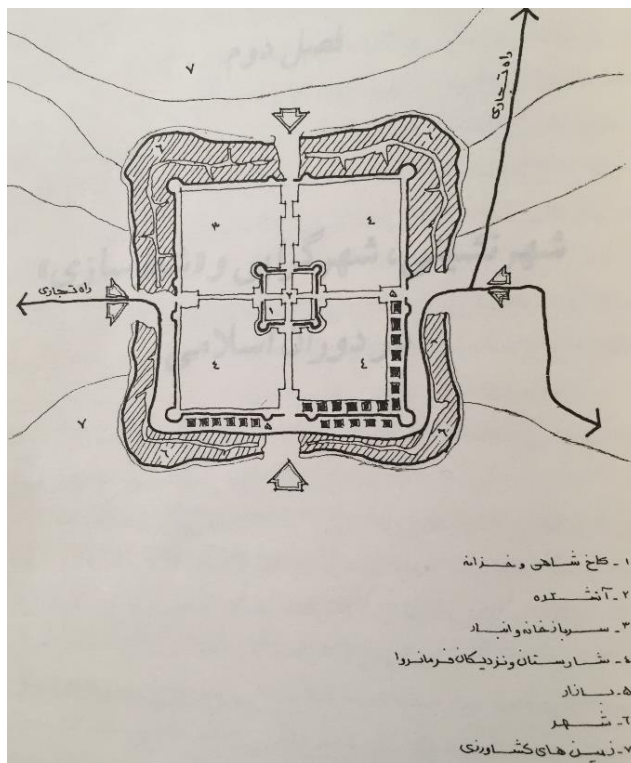
شهرهای اشکانی شامل چهار قسمت اصلی بود که عبارت از مرکز جغرافیایی شهر (کاخ و ساختمانهای سلطنتی) و محل استقرار سربازخانه ها، انبارها و خزاین پیرامون قسمت اول (کهندژ)، محل سکونت صاحب منصبان، مأموران دولتی و روحانیون (شارستان)، و بالاخره قسمت آخرین و حاشیه ای که مردم عادی در آن به سر می برد (ربض) و توسط دیواری از بقیه بخشها جدا می شد [7].

دوره ساسانیان

شار ساسانی چون شار پارسی در دولت هخامنشی، بر مبنای باورهای دینی و متأثر از مقوله جهانبینی ساخته می شود. شهر معمولا به حصاری ختم می گردد که چهار دروازه به چهار سوی عالم داشته باشد که خود یادآور جهات اربعه و عناصر اربعه نیز می باشد [9].

دوره ساسانیان قسمت‌های اصلی شهر شامل موارد زیر است

- دژ حکومتی: (این دژ دوره اسلامی به کهن دژ یا فهندز معروف می‌گردد)، مجموعه ای است مرکب از کاخ‌ها، آتشگاه اصلی، دیوانها سربازخانه‌ها، ذخائر، خزائن و انبارهای آذوقه. این دژ در بالاترین نقطه شهر و مهمترین نقطه سوق الجیشی ساخته شده و با دیوارهای سنگین محافظت می‌گردد [9].
- شامیانی: مجموعه مرکب از محلات خاص برای استقرار طبقات ممتاز است. این بخش عملاً به وسیله دیواری سنگین با چهار دروازه به چهار سوی عالم محصور شده است و بخشی از بازار شهر را در خود دارد [9].
- شاربیرون: مجموعه ای است مرکب از محلات، خانه‌ها، بازارها، باغات و مزارع پراکنده در اطراف شار میانی است [9].
- بازار: عنصر بازار در معنایی که اکنون از آن داریم کالبد پیدا می‌کند. بازار به عنوان ستون فقرات شهر از دل شارسستان (شار میانی) شروع می‌گردد و دامنه خود را به شار بیرونی (ریض) می‌گستراند و در مسیر خود محلات را شکل می‌دهد. بازار قلب شهر می‌گردد و کالاها و مصنوعات گوناگون از همه جا بدانجا حمل می‌گردد [9]. در این دوره راسته بازارها شکل کاملتری یافت. صنف‌های مختلف به وجود آمد [4]. قسمت‌های اصلی شهر در این دوره را می‌توان در شکل 2 مشاهده کرد.

شکل 2- ساخت کالبدی شهر در دوره ساسانی (ماخذ: سید محسن حبیبی، 1355) [6]

مفهوم شهر اسلامی

از نظر مبانی دینی هر جایی که تعدادی از انسان ها (کم یا زیاد) بر اساس عدالت دینی زندگی کنند و منافع همه جانبه مردم در نظر گرفته شود شهر نامیده می شود [10]. می توان این طور نتیجه گرفت که: شهر اسلامی به شهرهایی اطلاق میشود که در سرزمین های دارای فرهنگ و اعتقادات نشأت گرفته از دین اسلام ایجاد شده یا رشد یافته اند [2]. در شهر است که جهان بینی اسلامی اولین دولت خود را تشکیل می دهد [9] و از این رو نقش مذهبی شهر بر اهداف نظامی و اقتصادی حکومت های مستقر اولویت یافت [11]. چون شهر از قوانین مدون جهان بینی اسلامی تبعیت می کند و در این قوانین امتیازات استثنایی برای مردم وجود ندارد [9].

ویژگی های شهرسازی ایران پس از اسلام

- توسعه شهرهای این دوره بر پایه زیرساختها و استخوان بندی ظاهری شهرهای قبل از اسلام ادامه یافته و همواره سه بخش اصلی و اساسی به صورتی کاملا مشخص در شهرهای ایران وجود داشته است که بعد از اسلام حفظ شده اند با این تفاوت که با نوعی معنویت ممزوج گردید بطوریکه مسجد آدینه به صورت یکی از ارکان اصلی زندگی شهری و یکی از نشانه های مشخص کننده شهر شد [12].

- دوران اسلامی به افول شارستان و رشد ربض (ناحیه بیرونی-محل سکونت عامه مردم) انجامید. بنابراین تغییر عملکرد کهنه دژ با محل ارگ قدیمی و قطب شدن مرکز فرهنگی (مسجد یا بنای مذهبی دیگر)، توسعه شهر در ربض و کاهش اهمیت شارستان، پیدایش و توسعه بازارها و شروع به تقسیم شهر به محلات جدید و پیدایش مراکز مذهبی و تجاری از ویژگی های شهرسازی دوره اسلامی در ایران است [4].

- میدان بزرگ شهر به چهار دروازه شهر مرتبط بود. مسجد ادینه (جامع) و مقر حکومتی در کنار میدان قرار داشت. از نظر سلسله مراتبی بازار در محیط پیرامون مسجد جامع به وجود می آید. محلات مسکونی در گرداگرد بازار قرار داشت. در انتهای بازار کارونسراها (نزدیک دروازه های شهر) [4]. و بیرون شهر، محل گورستان ها، بازارهای هفتگی و ماهانه و سالانه نیز محسوب می شد [11] و جاده ها از طریق دروازه ها به شهر متصل می شد [4].

عناصر تشکیل دهنده شهرهای پس از اسلام

مسجد

شهر اسلامی در آغاز، داشتن مسجد جامع را شرط اصلی یک شهر و وجه تمایز آن از روستاها می دانست [13]. نخستین مکانی که به هنگام فتح یک شهر ساخته می شد و یا معبد، آتشگاه و یا کلیسایی بدان منظور تغییر شکل می یابد مسجد جامع است [9]. معنی و مفهوم این اندیشه بالا بودن جمعیت ساکن در مجتمع مسکونی بوده، به طوری که یک روحانی پیش نماز و هدایت مردم را به عهده گیرد. به طوری که برخی شهرهای بزرگ دوران شکوفایی شهرهای اسلامی نسبت به فزونی جمعیت، دارای مساجد جامع متعددی بودند. شایان ذکر است که در کنار مسجد جامع، تأسیسات دیگری از قبیل مدارس، خانقاه ها، رباطها، زاویه ها و تکیه ها به وجود آمده اند، که بناهای مذهبی شمرده می شوند. مکان و موقعیت جایگاه مسجد پیوسته در مرکز شهر و اهمیت آن، پایه و اساس طراحی شهری به شمار می رفت. در شهر اسلامی نقطه ای که طراحی می شد، مسجد جامع شهر بود و به واسطه رفت و آمد انسانها به این مرکز مهم دینی، بازار شکل گرفته و محلات مسکونی نیز بر اساس این حرکت شهرسازی طراحی می شد. علت واقع شدن مسجد جامع در مرکز شهرهای اسلامی، به وظایفی بر می گردد که این مساجد در طول تاریخ به عهده داشتند. یعنی مسجد

جامع به حکم وظیفه ای که بر عهده داشت، می‌بایست در مرکز شهر واقع شود، تا به تمام مناطق مسکونی محلات شهر نزدیک باشد و نمازگزاران به راحتی بتوانند برای ادای نمازهای جمعه در آن حضور یابند [13].

بازار

بازار به عنوان یک راه ارتباطی دارای تقسیمات مختلفی است. بازار معمولا دارای یک راسته بازار شهرت دارد. عرض آن نیز بین 4 تا 8 متر است. راسته بازار خود دارای انشعاباتی است که به بازارچه معروف بود و انصاف مختلف را در دسته بندی‌های مشخص مانند مسگرها، کفاشها، صرافها در خود جای داده است [4]. تغییر مهم در سازمان کالبدی بازار و تنظیم فضایی آن را وجود مسجد جامع ایجاد می‌کند. بازار به دور مسجد و مدرسه می‌چرخد و آن را دربر می‌گیرد [9]. معمولا در شهرهای سنتی ایران راسته بازار علاوه بر آنکه به شهر مرکزیت می‌دهد، در قسمت‌های ابتدایی و انتهایی خود به نواحی بیرونی و دروازه‌های شهر مربوط می‌شود [4].

ارگ

جایگاه و مرکز حکومت و مقر اصلی در شهر سنتی ایرانی، ارگ بوده است. این بخش شهر به دلیل برخورداری از استحکام، کم و بیش در بعضی از شهرهای اسلامی از جمله شهرهای قدیمی ایران به صورت اصلی خود به چشم می‌خورد [3].

محل

بخش قدیمی شهر شامل محله‌هایی می‌شد که بر پایه صاحبان حرف، مشاغل ویژه، اقلیت‌های مذهبی و دینی و طبقات اجتماعی مختلف و غیره شکل می‌گرفتند. ملحقات هر کدام دارای هسته‌ای بوده‌اند که فضاهای آن بر پایه وضعیت اقتصادی و اجتماعی ساکنین آن محله شکل می‌گرفته است. در مرکز محله معمولا عناصری از قبیل مسجد، حسینیه، بازارچه، و آب انبار بوده است که عموماً در تقاطع گذرگاه‌های اصلی سازمان می‌یافت [3]. در پیرامون بازار محلات مسکونی قرار گرفته‌اند [4].

مدرسه

ضرورت تعلیم و تربیت عده‌ای عالم و مجتهد دینی برای اموری مانند آموزش و هدایت مردم، اداره امور محاکم شرعی و استنباط یا تنظیم و تدوین احکام لازم برای اداره جامعه، موجب شد به تدریج، از قرن سوم هجری به بعد، مکان‌هایی به نام مدرسه ساخته شود که مخصوص آموزش علوم دینی بود. پیش از آن، تعلیم طلاب در مساجد و خانه‌های علما صورت می‌گرفت، اما در پی تخصصی شدن آموزش علوم دینی، این فعالیت در فضای مدرسه ادامه یافت [14].

باغ

طرح باغ‌های ایرانی و ساختمان‌های آن غالباً آمیخته‌ای از سبک معماری و باغسازی پیش از اسلام و شیوه‌ی معماری سده‌های بعد که ویژگی‌های کلی معماری ایرانی را داراست و با نام معماری اسلامی شناخته می‌شود و برخی تأثیراتی است که از معماری و باغسازی کشورهای دیگر پذیرفته می‌باشد. باغ‌های ایرانی همواره یکی از مصادیق بارز هنر ایرانی بوده و در همه منابعی که به معرفی و شرح شهرها و مجتمعهای زیستی ایرانیان پرداخته‌اند توصیف باغها و ارتباط آنها با محیط ساخته شده سهم مهمی از مباحث را به خود اختصاص داده است. علاقه ایرانیان را به احداث باغ‌های در داخل یا خارج شهرها و نیز

باغچه در خانه ها، بیش از هر چیز باید معلول محیط گرم و خشک بخش عمده‌های از ایران دانست. این علاقه در سراسر تاریخ مدون این سرزمین به چشم می‌خورد و براساس مدارک موجود پیشینه آن دستکم به زمان هخامنشیان می‌رسد [15].

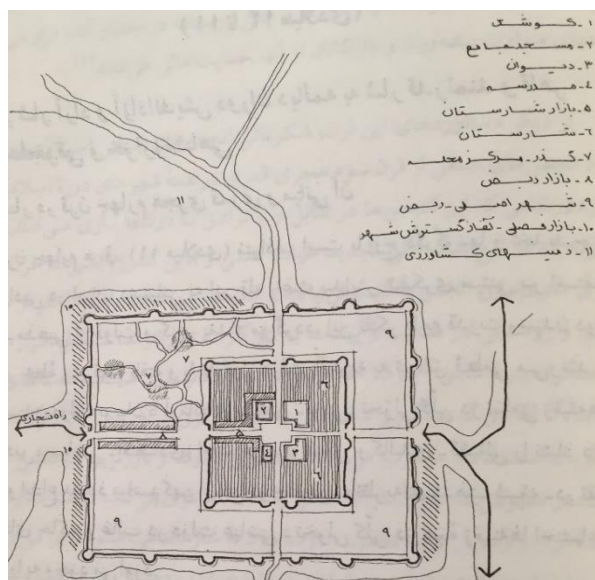
بررسی الگوی شهرهای اسلامی در دوره‌های مختلف

دوره صدر اسلام تا دوره صفویه

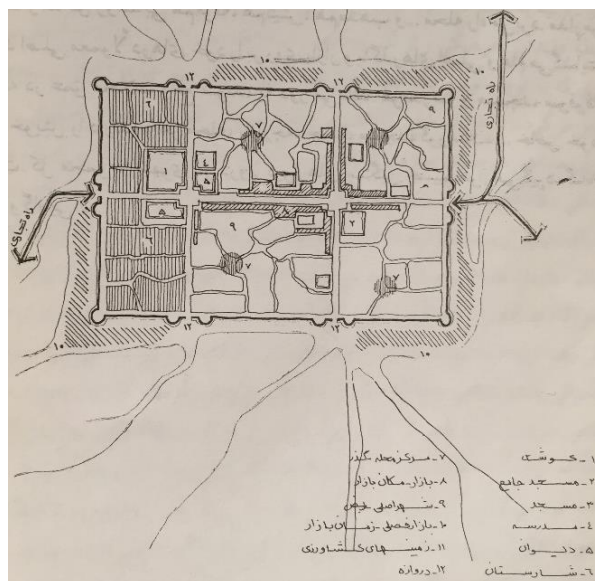
در دوره اسلامی، شهر به جایی گفته می‌شود که از نظر حقوقی با روستا متمایز باشد. داشتن مسجد جامع، اجرای حدود اسلامی و منبر(محل خطابه و نماز جمعه) از مشخصه های شهر است [4]. در واقع در این دوره مسجدها پیوند دهنده‌ی مذهب با حکومت می‌باشند مانند مساجدی که دارالاماره بوده اند [16].

در دوره اسلامی، شارستان عهد ساسانی ویران، و ریض آبادان گردید. تقسیم شهر به شارستان و کهندهژ و ریض جای خود را به مراکز دیوانی، نظامی، مذهبی، مدارس، بازارها و محله های شهر داد. بنیان های اصلی زندگی در ناحیه بیرونی شکل گرفت. در قرون سوم و چهارم هجری، شهرنشینی در ایران رونق فراوان یافت و مدرسه به مانند مسجد از ارکان اصلی شهری محسوب می‌گردد [4]. بعد از سقوط بنی عباس که ؛ در این دوره حکومت و مذهب کاملا از همدیگر تفکیک می‌گردد، شکل و توزیع مسجد دگرگونی‌های بنیادی پیدا می‌کند و در بعضی موارد به صورت ابزار قدرت در دست حکام و پادشاهان در می‌آید و در بعضی موارد مقر آن دسته از علما می‌گردد که بیشتر به امور مذهبی پرداخته و به عنوان ضد قدرت در مقابل حکام و پادشاهان عمل می‌کند [17].

دوره به خصوص دوره سلجوقی، زمین داران و تیول داران با ساکن شدن در شهرها، علاوه بر نزدیکی با مقامات حکومتی که خود نیز جز آنها بودند [17]. کالبد اصلی شهر در این دوره عبارت است از میدان اصلی و بزرگ (اغلب در میانه شهر) که در پیرامون آن کاخها، دیوانها، جامع و گاه بیمارستان قرار دارد هر محله تنها از طریق گذر اصلی مربوط به خود تغذیه می‌شود گذری که معمولا یک دهانه اش به بازار ختم می‌شود هر محله نیز بازارچه، حمام، مسجد و گورستان خاص خود را دارد و کل مجموعه شهری در درون دیوارهای سنگین حجیم قرار دارد [17]. در شکل 3 ساخت کابندی شهر در اوایل سلطه اعراب بر ایران (صدر اسلام) و در شکل 4 ساختار شهر در دوره سلجوقی را می‌توان مشاهده کرد. که بعد از اسلام چه تغییراتی در ساختار شهر صورت گرفته است.

شکل 3- ساخت کالبدی شهر در اوایل سلطه اعراب بر ایران (ماخذ: سید محسن حبیبی، 1355) [6]

شکل 4- ساخت کالبدی شهر در دوره سلجوقی (ماخذ: سید محسن حبیبی، 1355) [6]

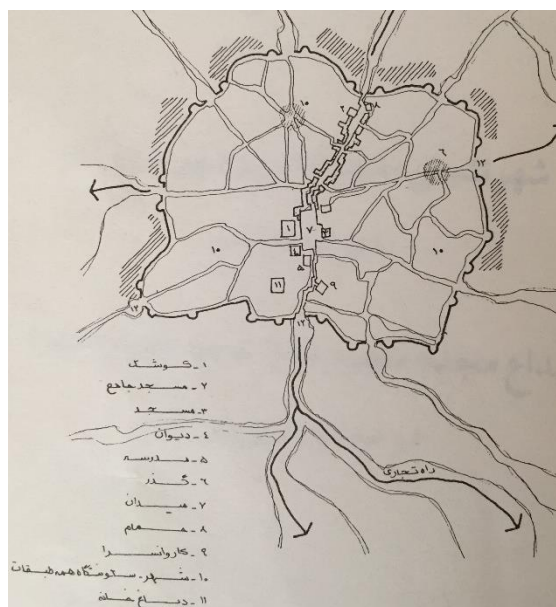
دوره صفویه و قاجار

روند شهرسازی در دوره بعد از اسلام در ایران با پادشاهی و حکومت صفوی به اوج خود رسید ساختار بیشتر شهرهای ایران تغییرات زیادی به خود دیدند و گشایش شبکه ارتباطی و ساختمان و عمارت، نهادها و فضاهای عمومی متمایز از محیط های مذهبی، مورفولوژی فشرده‌ی پیشین را تغییر داد [16]. در این دوره، احداث تجهیزات خدمات عمومی که قبلاً به مرکز شهر منحصر شده بود به داخل محلات کشیده شد [4]. در این دوره هنوز دو قطبی بودن شهر (مسجد جامع-مقر حکومت) و وجود بازار در میان آن دیده می‌شود [7]. ساخت کالبدی شهر در دوره صفویه را می‌توان در شکل 5 دید. دوره قاجاریه دگرگونی چندانی در

سیمای شهر دیده نمی‌شود. از عناصر ویژه این دوره گسترش تکایا و حسنیه هاست. از دیگر خصوصیات آن نیز می‌توان مراکز اداری، سیاسی و قضایی را نام برد [4].

دوره پهلوی

مهمترین تغییر کالبدی شهرها در این دوره، پیدایش خیابان‌ها و میادین جدید و تعریض خیابان‌های قدیمی بود. تحولی که اساسی‌ترین نقش را در دگرگونی سیمای شهر اجرا کرد. الگوی رایج خیابان‌کشی در این دوره، ایجاد خیابان‌های عمود بر هم است، این خیابان‌های چلیپایی شکل، غالباً با بریدن بافت‌های ارگانیک، ابتدا و انتهای شهر را به یکدیگر پیوند می‌زد. این دو خیابان یا بر روی دیوار و خندق قدیمی شهر بنا می‌شد و یا این که حاصل تعریض گذرهای قدیمی بود [18].

شکل 5- ساخت کالبدی شهر در دوره صفویه (ماخذ: سید محسن حبیبی، 1355) [6]

نتیجه گیری

ساختار شهرها در ایران تحت تاثیر ساختار سیاسی و روابط اجتماعی و کاملاً وابسته به دین دوره خود بوده است. شهر محل اصلی حاکمان و فعالیت‌های مرتبط با آن بود. با آمدن دین جدید (اسلام) عملکرد بخش‌هایی از شهر مانند شارسنجان از اهمیتشان کم می‌شود و قسمت‌هایی مانند کهنه‌دژ عملکردشان تغییر می‌کند و روضه از درجه اهمیت بالایی برخوردار می‌شود. بناهای جدید با عملکردهای نو به شهر اضافه می‌شوند مانند مسجد و فضاهای مذهبی اسلامی. نحوه ارتباط آنها با سایر بخش‌های شهر باعث شده است که آمدن یک دین و فرهنگ جدید ساختار شهرهای ایرانی تغییر دهد. البته توسعه شهرهای ایرانی بر پایه زیرساخت‌ها و استخوان بندی ظاهری شهرهای قبل از اسلام، ادامه پیدا کرده است. اگر چه مراکز مختلف مذهبی فرهنگی و اقتصادی و اجتماعی اثرات قابل توجهی در ساختار زندگی شهری داشته‌اند، اما تاثیرات مراکز حکومتی و نظامی در ساختار شهر بیشتر بوده است. در دوران پیش از اسلام بر اساس طبقات اجتماعی، شهر به دو بخش تقسیم می‌شد: بخش اول دژ حکومتی و شار میانی که مربوط به حکومت و وابستگان آن است و بخش دوم شار بیرونی و بازار می‌باشد که به رعایا و توده مردم عادی مربوط بود. دژ حکومتی به زیر

مجموعه‌هایی شامل کاخ‌ها، آتشکده‌ها، دیوان‌ها، سربازخانه‌ها، خزان، انبارها است و این دژ مهمترین سوق الجیشی ساخته می‌شد. پس از ورود اسلام به ایران، جامعه طبقاتی گذشته متلاشی شده و در ساختار شهرها نمود پیدا می‌کند. همان گونه که در مقاله نیز بدان اشاره گشت شهر ایرانی - اسلامی دارای ویژگی‌های ساختاری و معماری می‌باشد که قبل از اسلام شکل گرفته است. شکل گیری ساختار شهر ایرانی پس از اسلام ابتدا بر اساس مرکزیت عمومی شامل مسجد، مدرسه، ارگ و بازار بوده است و بعد آن کوی-ها و محله‌ها و مراکز خدماتی است که در ارتباط با یکدیگر قرار دارند. تصمیمات فرمانروایان و حاکمان نیز در شکل‌گیری و مورفولوژی شهری از عوامل اصلی به شمار می‌آید. این تصمیمات در تمامی دوره‌ها با نهاد دین ارتباط مستقیم داشته است.

مراجع

- [1] فیالک洛夫، ی. جامعه شناسی شهر، انتشارات آگه، 1383.
- [2] پوراحمد، ا. موسوی، س. ماهیت اجتماعی شهر اسلامی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره 2، 1389.
- [3] احمدپور، ا. ششمین کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهر اسلامی، مشهد، 1393.
- [4] شیعه، ا. با شهر و منطقه در ایران، انتشارات دانشگاه ت علم و صنعت، 1384.
- [5] ورجاوند، پ. کیانی، م. شهرسازی و شهر نشینی در ایران، انتشارات جهاد دانشگاهی، 1370.
- [6] حبیبی، م. سیر تحول شهرنشینی و شهرگرایی در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنرهای زیبا تهران، تهران، 1355.
- [7] گروه مطالعات و برنامه ریزی شهری. شهر در ایران از تمدن ماد تا انقلاب اسلامی، شماره 26، دفتر برنامه ریزی عمرانی وزارت کشور، 1372.
- [8] سلطان زاده، ح. روند شکل گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، انتشارات آگه، 1362.
- [9] حبیبی، م. از شار تا شهر، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، 1375.
- [10] بمانیان، م. اخوت، ه. الماسی فر، ن. معماری شهرسازی سنتی در کشورهای اسلامی، انتشارات هله، تهران، 1389.
- [11] اشرف، ا. شهرنشینی در ایران از دیدگاه جامعه شناسی تاریخی، جزوع درسی، دانشکده هنرهای زیبا تهران، تهران، 1352.
- [12] شفق، س. پیش درامدی بر شهر اسلامی و افتراق آن با شهر غربی، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمانشهر اسلامی، دانشگاه اصفهان، 1387.
- [13] عثمان، م. مدینه اسلامی، انتشارات امیرکبیر، 1376.
- [14] علمداری، م. بررسی مفهوم شهر اسلامی با نگاهی بر هستها و بایدها، مجموعه مقالات برگزیده اولین جشنواره دانشجویی معماری و شهر سازی، انتشارات فرهنگستان هنر، 1384.
- [15] نقی زاده، م. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، و آینده جلد اول، چاپ اول، شهر اسلامی با نگاهی بر هستها و بایدها، انتشارات دانشگاه هنر، 1382.
- [16] مشهدی زاده دهقانی، ن. برنامه ریزی شهری در ایران، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، 1378.
- [17] نظریان، ا. جغرافیای شهری ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، 1383.

همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران

یزد - بهمن ماه ۱۳۹۴

National conference of native architecture & urbanism of IRAN

[18] سعیدی رضوانی، ن. شهرنشینی و شهرسازی در دوره بیست سال 1300-1320، فصلنامه تحقیقاتی-جغرافیایی، شماره 25، 1371.